

УДК [008+930.85]:140.8 (47+57)-057.4Бахтін

DOI: 10.18523/2617-8907.2021.4.90-98

Борис Чумаченко

ВИЗВОЛЕННЯ ВІД МИНУЛОГО: КАРНАВАЛ БАХТІНА У ДЗЕРКАЛІ РАДЯНСЬКОГО ДОСВІДУ

Пам'яті Ю. В. Павленка (1957–2012)

*Статтю присвячено реценції праці Бахтіна про Рабле в публічному просторі 1960-х у контексті історії читання. «Творчість Франсуа Рабле...» розглянуто як резонансний текст з можливістю багатьох інтерпретацій та різними рівнями реценції контенту – літературознавчим, культурно-історичним і філософським. Показано, в якому ідеологічному полі та на якому рівні книгу про народну культуру середніх віків і Ренесансу прочитало покоління відлиги. Стверджується, що покоління 1960-х у душі соціального оптимізму, притаманного епосі ілюзій і сподівань, вичитало в ній урок веселої свободи, а самого Бахтіна стилізувало під теоретика суспільної терапії страху сталінської і постсталінської доби. На це вплинула колективна ментальність і специфічна читацька оптика 1960-х з її образом відлиги як аналога європейського Відродження. Показано, що таке мислення було стратегією політичного утилітаризму лівої дисидентської інтелігенції (зокрема Л. Пінського), але його відповідність баченню Бахтіна є сумнівною і навіть хибною. Критично розглянуто популярний образ Бахтіна-народника, оптиміста і філософа сміху, сформований читацьким досвідом 1960-х; йому протиставляється більш аутентичний образ філософа трагедії та людини *damaged life*.*

Ключові слова: історія читання, реценція тексту, Бахтін, Пінський, Ренесанс, відлига, радянський життєвий світ, ментальність, популярна культура.

Постановка проблеми. Історія дає цікаві приклади того, як книги іноді знаходять своїх читачів і які тут можливі неймовірні парадокси, на межі комедії помилок. Так було з самою Біблією в часи Реформації: сучасники Лютера і Кальвіна сприйняли її як революційний маніфест. Ще один приклад, хоча й іншого гатунку, дають нам ще не зовсім забуті 1960-ті, їхня інтелектуальна історія. Як прочитало «Творчість Франсуа Рабле...» (далі – ТФР) М. Бахтіна покоління відлиги, яке не тільки змінювало власну історичну картину минулого, а й намагалося

розшукати нові шляхи в майбутнє? Воно ще не знало «іншого середньовіччя» та максимально зближувало європейське Відродження і постсталінську епоху. З нього вийшли пізніше такі авторитети нової історії культури, як А. Гуревич і Л. Баткін, ті зрадливі друзі і продовжувачі Бахтіна, без якого вони б не стали самими собою. Чи не було з боку цього покоління в його тодішньому ставленні до Бахтіна того, що можна назвати *mistaken identity*? Зрештою, чи можна нам повірити тепер в ідеологічне і духовне єднання Бахтіна з поколінням відлиги і народом

на карнавалі? І що насправді привело Бахтіна на карнавал?

Мета статті. Метою дослідження є спроба зрозуміти вплив ідеологічного контексту 1960-х на публічне сприйняття ТФР, повернути увагу до образу самого Бахтіна та шляхом дивінації спростувати популярний образ ідеолога відлиги.

Виклад основного матеріалу. *Habent sua fata libelli.* Книги мають свою долю, яка залежить не так від інтенцій автора, як від читачів, їхнього сприйняття та розуміння авторського послання, тобто від читацької ментальності і поведінки. Монографія М. Бахтіна про Рабле є яскравим прикладом цього. Як відомо, роботу над Рабле Бахтін завершив якраз напередодні війни. Війна змусила відмовитися від планів публікації і відкласти її на невизначений термін – як з'ясувалося згодом – на цілих 25 років. Виробництво ідей і тексту та їхню рецепцію відділяє ціла історична епоха. Покоління, якому безпосередньо було адресовано дослідження роману Рабле, мало невеликі шанси пережити випробування Великого терору, війни, післявоєнних ідеологічних кампаній і чисток – насмілитися пережити Сталіна і сталінізм. Між 1940 і 1965 р. лише вузьке коло представників наукової інтелігенції, причетне до захисту бахтінської дисертації, мало змогу прочитати нову працю вченого. Період забуття тягнувся до 1960 р., коли молоді вчені В. Кожин, С. Бочаров та Г. Гачев відвідали М.М. у провінційному Саранську під час подорожі, яка водночас нагадувала паломництво та археологічну експедицію. У 1963 р. перевидано книгу про Достоевського. І лише у 1965 р. з ідеями Бахтіна про народну культуру середньовіччя і Ренесансу міг ознайомитися кожен охочий. Отже, відкриття Бахтіна-раблезиста і ширше – Бахтіна-культуролога, творця оригінальної концепції народної культури, здійснило інше, вже наступне покоління, всім відоме як шістдесятники. Це були люди нової формації, нового світогляду, психологічно дуже відмінні від покоління Бахтіна з його досвідом *damaged life*. Вони *могли* писати вірші і сміятися після Освенціму та Колими. Якщо сталінська деспотія (як тут не згадати Монтеск'є!) породжувала всезагальний страх як психологічну доміную, то епоха Хрущова була багатою на комічні ефекти, відродила *vis comica* як народу, так і інтелігенції, стала епохою, що сміється. Покоління, виховане на обценності антирадянських анекдотів, комедіях Гайдая і Рязанова, сатири Райкіна, Тарапуньки і Штепселя, гуморесках А. Сиви, яке

розібрало на цитати романи Ільфа і Петрова (1960-ті подарували їм друге життя), це покоління мало зрозуміти і реактуалізувати Бахтіна по-своєму, як свого сучасника або принаймні предтечу, пророка, який в епоху страху зміг передбачити її кінець і настання епохи сміху. Можливо, воно мало повне право так прочитати і зрозуміти філософа *damaged life*, філософа трагедії – як філософа комедії, як апологета сміху, як автора декларації прав людини, що сміється. Переформатувати для того, щоб повернути до життя, воскресити. *Being is perception*. Певна річ, відчуття і думки, які провокував бахтінський текст про Рабле у перших читачів 1940-х, таких як О. Дживелегов або Є. Гарле, мали небагато спільного з читацькими враженнями шістдесятників попри обопільну згоду щодо найвищої оцінки дослідження. Реакції зумовлені часом, досвідом, індивідуальністю, і люди так само не вільні у виборі свого суб'єктивного світу, як вони не обирають світ об'єктивний, в якому змушені жити. Слава, визнання, ентузіастичний прийом знайшли людину з сумним минулим надто пізно, і саме 1960-ті та 1970-ті роки стали періодом інтенсивного засвоєння і широкої дифузії ідей Бахтіна, фактично їхнім дебютом. За висловом А. Гуревича, монографія про Рабле стала «інтелектуальною бомбою» хрущовсько-брежневської доби (Гуревич 2004, с. 189). Тексти Бахтіна, забуті або поховані за Сталіна, зберегли значення нового слова в гуманітарній науці і в 1960-ті стали значною науковою подією в СРСР та за його межами – у так званих країнах соціалістичного табору, і навіть на «культурному Заході». Водночас Бахтін став суспільним явищем, культовою фігурою в середовищі шістдесятницької інтелігенції. Без дозволу і санкції офіційних кіл стихійно створюється мода на Бахтіна з усім тим гарним і поганим, що завжди супроводжує моду. До інтелігентського жаргону входять такі модні слова «бахтінського» словника, як «амбівалентність», «гротеск», «хронотоп», «агеласты» та, звісно, «карнавал». Про таку бахтінізацію мови гуманітарії свідчить і А. Гуревич (Гуревич 2004, с. 191). Бахтін увійшов до культурної історії пізньорадянської доби як одна з чергових – і одна з перших – інтелектуальних пригод і сенсацій у житті інтелігенції, у дивній компанії молодого Маркса, автора «Економічно-філософських рукописів 1844 року», Сартра і Камю, Солженіцина, Л. Гумільова («Етногенез і біосфера Землі»), Лотмана, структуралістів та інших володарів думок відлиги та застою. (Інтелігенція хворіла

всіма хворобами різних «ізмів», крім сталінізму, маоїзму і фашизму.) Опираючись зараженню від читання такого тексту, як «Творчість Франсуа Рабле...», було справді важко, адже офіційна наука нечасто балувала читача яскравими дисертаціями, у цьому ж випадку кандидатська явно порушувала конвенції часу і середовища. У рядовому, «нормальному» науково-гуманітарному тексті майже все можна було заздалегідь передбачити і спрогнозувати – і актуальні проблеми, і способи їхнього розв'язання, і можливі висновки, і термінологічний словник, і набір обов'язкових посилань і цитат класиків. У ТФР без цитат, звісно, не обійшлося (лише Маркса-Енгельса, без Леніна, Програми партії або матеріалів з'їзду), але все інше здавалося несподіванкою. Літературознавство, філологія? Приблизно так само, як у випадку «Народження трагедії» Ніцше. Більше ніж філологія. Чиста наука? Загальноприйнятий науковий стиль, дискурс раціональності, об'єктивізм? Ні, стилістичний індивідуалізм, фронда стилю в дусі Синявського. ТФР – радше інтелектуальний роман, жанрова новація, в якій продемонстровано зразок акцентованої наукової суб'єктивності і виклик конвенціям, глосолалія. Не наукове повідомлення у вченому товаристві і не масив нової інформації про письменника Франції XVI століття для фахівців, а ініціація, світоглядний переворот, нова віра, досвід містерії. Гіпнотичний, сугестивний текст, здатний здійснити корекцію читацької картини світу. Прикладом може слугувати хоча б новий образ народу та його взаємовідносин з інтелектуальною елітою у Бахтіна. Замість старої народницької картини народу, що страждає, та інтелігенції, яка спішить до нього на допомогу з моральних міркувань, шістдесятник знаходив у Бахтіна веселий буйний народ-гуляку у стихії карнавальних свобод, яка не є тимчасовим та ілюзорним антрактом серед безпросвітної недолі, сліз і мук, а кількомісячним другим життям. Бахтінський народ викликає в душі не жаль і співчуття, а спокусу зачерпнути живої води оптимізму і веселощів у цьому джерелі. Нещасною свідомістю постає радше похмурий агеласт, середньовічний схоласт, ота перелякана свідомість, що лякає інші свідомості. А чемпіон нещастя у своїй книзі – сам автор. Його образ у тексті ТФР значніший і відчутніший, ніж Рабле, Франція XVI століття, народ на площі та його божество цар-Сміх. У дзеркалі історико-культурного дослідження читач побачив відбиття особистості автора і відчув, що книга більше про нього, ніж про далекі середньовічно-ренесансні реалії та постаті.

Який же не схожий він на той світ буйної неофіційної культури простонароддя, що відображено ним як відкривачем і першопрохідцем на сторінках ТФР! Людиною, що не сміється, людиною *damaged life*, але водночас дуже сильної волі і таємної внутрішньої свободи, що спробувала за допомогою книги сталінської доби поквитатися з усіма кривдниками, з долею врешті-решт. Парадоксально – про матеріально-тілесний низ, про середньовічно-ренесансне буйство плоті, про народне тіло і народ на площі писав «ворог народу», репресований інтелігент, відщепенець, інвалід. Можливо, Рабле і був з народом, але сам Бахтін міг би тільки повторити відому фразу «народ не з нами», додавши від себе «і не з вами теж».

1960-ті були початком знайомства з феноменом Бахтіна, багатогранним і оманливим. Екзотеричний Бахтін – теоретик і дослідник історії романного жанру, достоевіст і раблезист, але нетиповий, не схожий на колег у галузі історії зарубіжної і російської літератури. Ще й пізніше, в добу застою, Бахтіна сприймали як коментатора творчості Достоевського і Рабле багато студентів-гуманітаріїв. Коли, наприклад, ми у своєму колі намагалися відповісти собі на запитання «Що, у двох словах, зробив Бахтін?», то відповідь була приблизно така. Бахтін деідеологізував Достоевського (що явно контрастувало з манерою і традиціями богошукачів релігійно-філософських зібрань Срібної доби) та, навпаки, ідеологізує Рабле і карнавал як такий, тобто демонструє реакції натовпу як світогляд, робить з народу філософа *sui generis*. Але ТФР виходить за межі історії літератури. Бахтіна-культуролога помітили інші піонери культурології та ті історики покоління відлиги, що під впливом саме Бахтіна здійснили поворот до історії культури (А. Гуревич, Л. Баткін). За свідченням Гуревича, поняття «народна культура» було введено до гуманітарної думки передовсім під впливом Бахтіна (Гуревич 2004, с. 189). Бахтін не лише винахідник нових понять і термінів гуманітарії, він ще й конструктор власної приголомшливо несподіваної моделі неофіційної культури, здатної змінити схеми всього культурного процесу від архаїки до модерної доби Заходу. Культурологічна ересь пізньорадянської доби проростає з зерна ТФР. У своїй монографії Бахтін воскресає в амплуа культурфілософа. Цю третю, езотеричну іпостась Бахтіна-філософа (після літературознавця та історика культури) помітили такі ентузіасти філософії, як В. Біблер, що захоплювалися

проблематикою діалектики, діалектичної логіки, діалогічного мислення, діалогіки (так званий лівий діамат). Езотеричний, найглибший шар Бахтіна нагадував їм німецьку філософську традицію, мав кантівсько-гегелівський і водночас ніцшевсько-шпенглерівський смак. Але знайти в ТФР філософський гріх ідеалізму чи антидемократизму неможливо, Бахтін твердо спирався і на матеріалізм, і на діалектику, тому почувався спокійно та впевнено в радянському ідеологічному світі. Ще одним щитом були реалізм (після того як з готичного став гротескним) і народність. Інстинкт підказував владі, тим, хто наглядав за ідейною чистотою публікацій, що перед ними ворог, але чимось підтвердити свої враження було непросто. Наприклад, звинуватити автора в обсценності, непристойності або вульгарності, смакуванні фрейдівської тематики, показавши бахтінський ортодоксальний і навіть войовничий матеріалізм як голий натуралізм і свого роду порнографію, отже як щось буржуазне. Але вже самі класики марксизму знали, як достойно відповідати на подібні звинувачення з боку Тартюфів. Слова про народ, реалізм, про буржуазну раблезистику, яка неспроможна зрозуміти та оцінити Рабле, діяли як заспокійливий засіб. До того ж і тема була дуже далека, абстрактна. Тому і вдалося ще за Сталіна захистити кандидатську дисертацію і критика була не загрозливо-нищівною, а трохи комічною. Кваліфікувати її як докторську все ж не наслідилися, адже сумніви щодо ідеологічної чистоти залишалися і було незрозуміло, «куди впадають эти мозги». Шістдесятники теж не повною мірою могли це зрозуміти. Те, що Бахтін – це філософ, стало аксіомою вже наступного часу прощання з радянським минулим. Пересічний читач 1965 року не усвідомлював те, що перед ним тексти філософа, не меншого за тих, яких він міг вивчити легально, Маркса чи Фейєрбаха. Факт знайомства з новою для себе філософією він пережив на рівні почуттів, а не свідомого сприйняття, чіткої та ясної думки, приблизно так, як він знайомився з філософією Достоевського.

Отже, текст ТФР було прочитано по-різному, на різних рівнях сприйняття змісту – від буквально-літературознавчого до загальнофілософського, до того ж філософський рівень теж надавав можливість багатьох інтерпретацій. Резонансна книга Бахтіна стала водночас книгою для всіх, для the happy few і для нікого. Лише як реклама самого роману Рабле ТФР не мала особливого успіху. До прогресивного людства,

в суто радянському розумінні, разом з Еразмом, Шекспіром, Бокаччо і Сервантесом Рабле увійшов ще до Бахтіна – я маю на увазі помітну книгу Пінського про реалізм доби Відродження 1961 року. Але саме бахтінський Рабле привернув до себе загальну увагу. Не знаю, чи багато людей прочитало тоді Рабле в «самой читающей», але думаю, що під впливом Бахтіна багато хто з інтелігенції обіцяв собі неодмінно в майбутньому прочитати сам роман (а не його дитячу адаптацію) і так бачив своє інтелектуальне зростання. На жаль, Рабле по-радянськи, найпевніше, так і залишився дитячим письменником, а його веселі велетні потрапили в один ряд з Гулівером, Робінзоном, бароном Мюнхгаузенем і героями казок Ш. Перро.

Те, що ідеологічний продукт одної доби «споживається» в іншій, як це сталося з працею Бахтіна про Рабле, не є чимось винятковим і безпрецедентним. Так було і з «Культурою Ренесансу в Італії» Буркхардта – книгою Рісорджименто, що читалася в культурному контексті fin de siècle. Ще більше запізнилася рецепція «Рукописів 1844 року» Маркса, яка мала гуманізувати систему постсталінського соціалізму і надати йому людське обличчя. Текст потрапляє до того нового історичного контексту, на який зовсім не розраховував автор, і сприймається читачами відповідно до настрою, сподівань, потреб та ілюзій свого покоління. Контекстом широкої рецепції праці Бахтіна стала саме відлига з її специфічним *Zeitgeist*, точніше її пізня, завершальна фаза (падіння Хрущова – осінь 1964, публікація ТФР – 1965, але дух часу і певна інерція ще зберігаються до 1968, до Празької весни). Як усвідомлювала себе доба відлиги? Лише так, як могла, відповідно до своїх інтелектуальних можливостей і наявної культури мислення з її марксистською домінантою. (І ортодокси, і ранні дисиденти-єретики спиралися на Маркса і Леніна, не маючи іншого теоретичного ресурсу у своїх бібліотеках). Офіційно відлига звалася часом повернення до так званих ленінських норм життя, напівофіційно – часами критики культу особи і реабілітації, неофіційно, більше в середовищі інтелігенції – саме відлигою, з подачі І. Еренбурга (тобто ще не самою весною, а лише її передчуттям і обіцянкою). Хрущову термін не сподобався, він сприймав свій час як вічну весну і молодість світу. Колективна ментальність не могла не асоціювати відлигу в житті пізньорадянського соціуму з певним історичним прототипом, не обмежуючись лише асоціаціями з весняним пробудженням у природі. На перший погляд, хрущовська лібералізація

повинна нагадувати епоху ліберальних реформ Олександра Другого, інші шістдесяті. Але таку ліберально-кадетську асоціацію з 1855–1861 роками легко перемогла в радянській історичній уяві марксистсько-істматівська аналогія з епохою європейського Відродження XV–XVI століть, образ якого було знайдено в «Діалектиці природи» Енгельса і розтиражовано в популярній літературі. Образ прогресивного та універсального перевороту, культурної революції раннього капіталізму, молодих сил і духовно-ідеологічного оновлення європейського життя. Інтелігенції хотілося побачити відлигу як новий, радянський Ренесанс, на сприйняття відлиги накладається образ Відродження в ортодоксальній редакції класика марксизму. Такою є колективна рефлексія радянської свідомості з її відрегульованою історичною картиною світу. Вона знала лише веселе оптимістичне Відродження, з його веселою наукою і веселим народом, з його велетнями і титанами, з його бурхливою енергією, творчими здобутками та яскравими формами розкріпаченого життя, вона малювала для себе милі образи вільного, розумного, сильного, безстрашного, святкового, радісного Відродження – антипода середньовіччя. Відродженню приписували багато такого, до чого прагнули мрійники та ідеалісти 1960-х під гіпнозом картини прогресивного перевороту та образу універсальної всебічно розвинутої людини – ренесансного індивіда. Можливість зрозуміти свій час як друге Відродження створювала загрозу побачити у Відродженні першу відлигу. У такій загальній атмосфері було неможливо не помітити праці, присвяченої культурі доби, в яку, як у дзеркало, заглядала вся жива сучасність. Історія культури, ця вчителька життя, повинна була дати свідомості людини, що переходить на світоглядні позиції дисидентства, але йде від марксизму (до такого типу належав Л. Пінський), урок веселої свободи. Пережита людьми лівої свідомості сталінська епоха усвідомлювалася не просто як випадкова та епізодична друкарська помилка в книзі історії, а як духовний близнюк середньовіччя, як старий мертвий світ, the dark ages або *horror historicus*, Великий страх. Змістом післясталінського часу має бути звільнення від страху і розставання з минулим – а це, за словами Маркса, треба вміти робити весело. На Маркса посилався і Г. Кнабе в монографії про Тацита: мистецтво розставатися з власним минулим є одним із найвищих на світі, без елегійної туги, без жалкування і скарж, воно вимагає ясності думки, чесності і мужності (Кнабе 1981, с. 3). Для Маркса воно є веселим, чого не можна сказати

про Тацита. Досконале оволодіння таким мистецтвом приписали Відродженню – воно стало сміятися не стільки після Буркхардта, скільки після Енгельса, а Маркс-визволитель у цьому поколінні перетворився на небесного покровителя і патрона всіх можливих культурних відроджень, з відлигою включно. Так за допомогою Маркса і Відродження намагалися врятувати радянський соціальний оптимізм. Так реабілітували сміх. Але весело, від душі посміятися над 1930–1940-ми чомусь не виходило. А над відлигою як над часами наївних сподівань, що не справдилися, сатирики попрацювали, так само як і над застоєм, назвавши її Ренесансом для бідних, Нью-Ренесансом, Растрянсом, Пізнім Реабілітансом.

Проект витіснення страху за допомогою сміху і намір весело попрощатися з минулим мав надихатися зразком Відродження XV–XVI століть. З яким минулим вдалося колись так легко і невимушено (як у морі кораблі), просто посміявшись над ним, розлучитися прогресивному людству? З темними віками, з середньовіччям, із царством обскурантів, схоластів, догматиків і (ще одна термінологічна новація) агеластів. Кому було весело? Всім іншим – і гуманістам-цицероніанам, і народу, і письменнику Рабле, один і той самий настрої об'єднує інтелігенцію і маси. Робота Бахтіна про Рабле запізнилася на цілу епоху, але виявилася неймовірно сучасною. Цей парадокс можна пояснити лише тим, що вона була прийнята як своя в ментальному полі та асоціативному ряді історичної свідомості людини марксистської культури 1950–1960-х років у СРСР, яка ще зберігала якісь спогади про фаустівський імпульс і поривання до свободи аутентичного марксизму і бачила в ньому визвольну силу. До цього асоціативного ряду можна включити:

1) образ революції – веселе свято народження нового світу, звільнення від минулого з його владою мерців;

2) сезонні образи Весни Відродження і Зими середньовіччя. Невідворотність зміни сезонів – і природних, і історичних;

3) образ мирного прогресивного перевороту, що вбиває минуле за допомогою думки і сміху, без гільйотини;

4) образ прогресивного перевороту, в якому беруть участь однаковою мірою як союзники народ і інтелігенти. Найяскравіший приклад – Франсуа Рабле.

Так відбулася реактуалізація Рабле у світі радянської людини. Обговорення монографії Бахтіна – і будь-якої іншої серйозної праці на тему Відродження – вийшло за межі академічної науки. Якщо Відродження є першою відлигою,

то від кожного науковця, який обрав Відродження як спеціальну тему досліджень, очікували ще й нового слова про сучасність, хоча б у формі натяку, езоповою мовою, а від героїчної думки – навіть відповіді на питання «що робити?». Коли того ж 1965 ювілейного року вийшла монографія про Данте, Еренбург назвав її автора, майбутнього класика ренесансної теми Л. Баткіна молодим політиком і моралістом, на превелике здивування останнього (Баткин 2002, с. 44). Не інакше сприймалися Бахтін (усупереч власним інтенціям) з Пінським, який дійсно підійшов до Відродження як до уроку веселої свободи для хрущовської доби і з наміром використати його в душі політичного утилітаризму, а заодно й Бахтіна, якого Пінський сприймав як союзника та якому він посприяв у плані повернення до життя старої роботи про реалізм Рабле (Гуревич 2004, с. 192). З обох сторін було продемонстровано компліментарну солідарність (Пинский 1989, с. 360). Але світоглядно між ними була ціла прірва. Один із них – «бывший», уламок постсимволізму, песиміст і внутрішній емігрант. Інший – післятабірний ще-марксист, але вже скептичний і зовсім не лєнінець, тобто з кризою радянської віри в душі, а все ж оптиміст і шукач соціалізму з людським обличчям – і мозком. Пінський нагадує одного з героїв роману Солженицина, Рубіна, прототипом якого був теж літературознавець Лев Копелев, автор розвідок про Гейне і Брехта, зразок культурного лівого, що після звільнення з табору сподівався перемогти сталінського дракона за допомогою Маркса. До того ж типу можемо зарахувати і Ліфшиця як останнього, «викопного» марксиста. Такі люди охоче сприймали образ «веселенького Ренесансу», здатного одним богатырським сміхом героїв повбивати всіх монстрів і розігнати всіх привидів реакційної доби. Їм здалося, що Бахтін – їхній однодумець і пише саме про це. Але Бахтін писав про вічну боротьбу партії агеластів із товариством друзів сміху, носіями вільної людської свідомості, скоморохами як першими дисидентами, таку ж вічну, як і боротьба фізиків і ліриків або обскурантів і просвітників – на всіх історичних сценах. Якщо бахтінський Ренесанс поєднався з відлигою (що не було інтенцією автора), то ще з більшим правом можна поєднати його в плані народного сміхового світогляду з тим же середньовіччям і навіть архаїкою (вакханалії та сатурналії). Цей світогляд – прадавній і насправді вічний, хоча в епоху Відродження він набуває свого історичного максимуму, а в Європі Нового часу зазнає втрат, редукується до реліктових форм, деградує, як і феномен

гри в культурологічній концепції Й. Хейзінги. Отже, Бахтін не ототожнює Ренесанс з пізньорадянською відлигою і не роз'єднує з середньовіччям. Звісно, середньовічні агеласті, схоласти, догматики, вся система середньовічної ідеократії (як і будь-яка, особливо сталінська) йому не подобались, від ідеологічного розуму він натерпівся багато лиха, не маючи потрібної ідейної чистоти, але середньовіччя не зводиться до ідеологів – існує інше середньовіччя, народне, існує народна альтернатива середньовіччю агеластів (бахтінська ідея двох культурних світів або двох форм життя середньовіччя – ієрархічного та святкового, карнавального, демократичного). Це інше середньовіччя має архаїчне коріння та ренесансний цвіт, отже в плані народної культури дві епохи не слід протиставляти. У цьому Бахтін певною мірою солідаризується з тими істориками, які намагалися, всупереч Буркхардту, показати Ренесанс як середньовічний феномен, один із кількох, або феномен так званого довгого середньовіччя. Бахтін зображує не конфлікт нового і старого, Ренесансу і середньовіччя, як це сприймали інтерпретатори та ідеологи відлиги, а конфлікт народної, популярної, фольклорної свідомості та свідомості вченої, елітарної, офіційної, вічний конфлікт низів і верхів у системі культури, конфлікт вічного з вічним. У душі вічного повернення, а не ліберальних надій шістдесятників. І реалізм, і середні віки, і Ренесанс Бахтін і Пінський розуміли зовсім по-різному. Пінському було важко відвернутися від «народних мас», він ще чіпляється за принцип народності і шукає в народному світосприйманні критерії історичної істини, хоче зачерпнути досхочу оптимізму в народному джерелі. А Бахтін? Чи був він хоч трохи народником? Чи міг він насправді ідеалізувати народ, про якого в ТФР згадує на кожній сторінці так, як правдивий марксист згадує завжди пролетаріат? Чому і як каліка-інтелігент опинився на народному карнавалі середніх віків і Відродження? Щодо цих питань ми, як нам здається, маємо право робити певні припущення, але на останнє питання може відповісти хіба що оракул.

Бахтіна неможливо трактувати як народника в будь-якому значенні цього слова, ним рухає не співчуття до народу і не пошуки в народній душі філософської істини, не вміє він і розчинятися в народній стихії, в екстатичному забутті карнавалу. Народ для Бахтіна не свій брат, так само як і Бахтін для народу. Бахтінський народ – така сама складова світу, як земля, вода, вогонь і повітря, тобто об'єктивна матеріальна

субстанція, та ще й редукована до матеріально-тілесного низу. Сила стихійна, елементарна, первинна, примітивна і груба, безпардонна. Буття сліпе, якому не потрібна свідомість, буття фізіологічне. Гротескний фізис, самодостатній і безжальний до будь-якого антифізису. Ідеї хочуть оволодіти цією силою і стати матеріальними, тобто сильними, але завжди зазнають фіаско. Всі ідеократії приречені. В античності Аристотель виділив три душі – рослинну, тваринну і розумну (інтелектуальну). Народ Бахтіна, ця вітальна матерія, є втіленням перших двох душ, це ірраціональне життя, а бахтінський карнавал – повстання рослинної і тваринної душі проти розумної, бунт матеріально-тілесного низу проти духовно-інтелектуального верху, революція в ім'я прав не людини, а рослини і bestii. Екстаз цього повстання Бахтін міг поділяти лише на словах. Ані у 1917–1920, ані у відлигу, і тим більше в 1930–1940-ві роки заразитися всенародними веселощами та оптимізмом або самостійно генерувати оптимізм як соціальну емоцію Бахтін як людина *damaged life* був органічно неспроможний. Бахтін так само не оптиміст, як і не народник. Радість весняної природи, веселий ранковий настрій людині як особистості не передавався, а міг передатися лише натовпу як біологічній масі, що втрачала на мить свою підлеглість свідомій сфері психіки і поверталася до нижчих кіл природного буття, розчинялася в ньому, втрачала власне «я» на святі карнавалу. Тим більше Бахтін не міг поділяти брутальну радість розправи з минулим, з усім старим і приреченим пекельно-деструкційних сил карнавалу на кшталт опричнени чи пугачовщини. Бахтін малює карнавал як свято безцеремонної свободи, вульгарності і фамільярності та як спосіб омолодження і ревіталізації, не набагато кращий, ніж у Фауста, який для цього уклав угоду з дияволом. На цьому святі життя Бахтін був, певна річ, чужим. Тоді навіщо обманювати себе та інших? Чим приваблює Бахтіна карнавал? Тут можлива певна паралель з Булгаковим. У їхньому поколінні всі виміряли час, відпущений радянській владі капризною і непостійною долею та самою історією, відмовляючись вірити в те, що вона прийшла всерйоз і надовго. Коли і хто перемає більшовиків? З великим запізненням прийшло усвідомлення того, що систему не дано зруйнувати політичним партіям, генералам чи Антанті. Її взагалі не зможуть перемаєти людські сили. Але вона є безсилою перед тою силою, що вічно прагне зла і вічно творить добро. Союзника або того, хто зможе відплатити, здійснити помсту,

шукають і знаходять у дияволі, в язичницьких богах (Воланд, Мефістофель, Діоніс, Хаос, Хронос, Мойра). Там, де розумні світлі особистості не можуть нічого вдіяти, допоможуть темні демонічні сили. Жахливий спільник Бахтіна – народний карнавал, Демогоргон, природні стихії хаосу, втілені у веселому варварстві колективного тіла з його вульгарними функціями, біснування матеріально-тілесного низу. Час та історія як стихії, протеїзм матерії, колесо Фортуни – ось на що можна розраховувати. Союзники макабричні, відразливі та, на бахтінському жаргоні, амбівалентні. Бахтінська душа жертви історичного процесу і радянської ідеократичної системи могла відчувати похмуро задоволення від картини невідворотного старіння радянського ідеологічного світу та його зникнення у хвилях космічних стихій. Несвідоме живе життя, сліпий життєвий порив угробить врешті-решт кожен ідеологію, кожен догму, поховає будь-яку серйозність і будь-яку святість. Темницю офіційної радянської ідеології та життя по-радянськи зруйнує варварська сила елементарного життя – *homo naturalis* перемає. Ставити треба на хаос і гру сил матеріальної основи життя, на акторів жахливого театру природи і його відображення в народному карнавалі. І це теж буде *horror*. Бахтін не народник, Бахтін не оптиміст.

Наостанок торкнемося ще однієї теми, що не стосується безпосередньо Бахтіна, але є важливою для розуміння культурного типу Ренесансу, його світоглядного характеру, ментальності. Яким був загальний настрій доби Відродження і чи були ренесансні європейці оптимістами? Як нам ставитись до образу веселого часу XV – першої половини XVI ст. – як до історичної правди, засвідченого факту, реальності чи, навпаки, як до історіографічного міфу, який увійшов з легкої руки класиків до масової свідомості XX ст.? Думки авторитетних вчених-гуманітаріїв з цього питання так само розійшлися, як і щодо оптимізму грецького світогляду. Взагалі все, що стосується Відродження, залишається й надалі спірним, тут особливо важко знаходити консенсус, так що буквально кожна думка супроводжується негайним запереченням, альтернативною думкою. Йдеться не про окремі деталі і дрібні факти, а про загальне визначення та оцінку Відродження, про його теоретичний образ і спосіб інтерпретації. «Модернізації» Ренесансу суперечить його «медієвізація», глобалізації ренесансного феномену – його локалізації в Італії, культурній та ідеологічній ідеалізації Відкриття світу і людини – «демонізація»

ренесансного індивіда і криміналізація життя в цю епоху. Немає згоди і щодо соціального поширення ренесансного культурного стилю: одні вбачають тут радше субкультурне явище, інші створюють портрет цілої ренесансної цивілізації. Теза про монізм і оригінальність наштовхується на контртезу про дуалізм та еkleктичність (кентаврність) культури Відродження. Зрештою, мажорному образу оптимістичної доби протистоїть образ царства меланхолії, трагіко-песимістичної доби. До образу радісного Відродження схилилася більше стара історіографія культури та, звичайно, вся радянська школа, яка йшла від оцінок Енгельса. (Тракувати Відродження не за Енгельсом насмілилися у 1970-х ренесансофоб Лосев та симпатик інтелігенції Баткін. Їхні Ренесанси, ні в чому не схожі між собою, водночас свідчили про настання нової епохи в ренесансних студіях – епохи відходу не лише від Енгельса, а й від культурологічних концепцій Відродження Пінського і Бахтіна. Зокрема, у Баткіна 1970-х років високий індивідуалізм і духовний аристократизм Ренесансу повністю вилучає всенародний Ренесанс з його вульгарним колективізмом і тілесністю.) Сумне Відродження представлено в західній історіографії ХХ ст., особливо в дослідженнях історії ментальності (наприклад, у Ж. Делюмо). Багатьох істориків надихала перспектива показати зворотний бік Відродження, сказати гірку і некрасиву правду про епоху справді душевних криз і психопатологій, епоху сатурнічних художників, меланхолійних натур та агресивних, істеричних мас, епоху Савонароли і Sacco di Roma, епоху Макіавеллі і Мікеланджело, яким було не до

сміху. Залишаються і такі, що повертаються «назад до Буркхардта» і протиставляють душу Відродження середньовічній психіці як нову, сміливу і сильну, втілення енергії *virtu*, вірять, що Відродження народило нову людину і принесло *vita nuova*. Вічна незгода оптимістів і песимістів, вічний конфлікт геродотівського історичного смаку з фукідидівським, краси, що надихає і дарує радість, із красою, що навіне жах! Це суперечка не якихось профанів і дилетантів у науці, а найавторитетніших вчених, які часто є сучасниками і живуть у тій самій країні. Вирішити проблему психології Відродження, ментальності еліти і мас XV–XVI століть у дусі консенсусу виявилось неможливо як у минулому, так і нині – і так буде, доки в науці зберігається свобода думок і стилів мислення.

Висновки. Радянські 1960-ті були закохани в сугестивний образ веселої свободи Відродження і тому прочитали книгу Бахтіна очима закоханих. Люди завжди бачать лише те, що хочуть або можуть побачити, і, відповідно, так само чують і розуміють інших. Ейфорія 1960-х створювала багато обманів зору – і веселенький Ренесанс, і Бахтіна – проповідника суспільної сміхотерапії, Бахтіна-шістдесятника – народника та оптиміста, ліберала і культуртрегера. Не будемо дорікати за це поколінню, яке прагнуло збільшення власної території свободи та антиконформістських пошуків себе і замислювалось не тільки над проблемою культу особи, а й над проблемою власної особистості та її інтелектуального зростання, яке реабілітувало «людський фактор». Воно мало право на помилку.

Список використаної літератури

Баткин Л. М. Пристрастия. Избранные эссе и статьи о культуре. Москва : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2002. 640 с.
Гуревич А. Я. История историка. Москва : РОССПЭН, 2004. 288 с.
Кнабе Г. С. Корнелий Тацит. Время. Жизнь. Книги. Москва : Наука, 1981. 208 с.

Пинский Л. Е. Магистральный сюжет: Ф. Вийон, В. Шекспир, Б. Грасиан, В. Скотт. Москва : Советский писатель, 1989. 416 с.
Пинский Л. Е. Минимы. Санкт-Петербург : Изд-во Ивана Лимбаха, 2007. 552 с.

References

Batkin, Leonid. 2002. *Pristrastiya. Izbrannye esse i stati o kulture*. Moscow: Russian State University for the Humanities [in Russian].
Gurevich, Aron. 2004. *Istoriya istorika*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
Knabe, Georgiy. 1981. *Korneliy Tatsit. Vremya. Zhizn. Knigi*. Moscow: Nauka [in Russian].

Pinsky, Leonid. 1989. *Magistralnyy suyzhet: F. Vijon, V. Shekspir, B. Grasian, V. Skott [The main story]*. Moscow: Sovetskij pisatel [in Russian].
_____. 2007. *Minimy*. St. Petersburg: Ivan Limbakh Publishing House [in Russian].

Borys Chumachenko

THE EMANCIPATION FROM THE PAST: BAKHTIN'S CARNIVAL IN THE MIRROR OF SOVIET EXPERIENCE

In this article an attempt is made to place Bakhtin's case in the context of the Soviet 1960s with their specific mental world. The study question is why this almost forgotten figure of the 1920s has become a proper man in a proper place in time of transition from Stalin's Great Fear to Khrushchov's liberalization with its continuation till 1968 and how this resurrection from the dead occurred. The virtues and scientific significance of Bakhtin's works are doubtless and undeniable. But there is something else that helps to explain Bakhtin's phenomenon and its popularity. His readers mentality determines the fate of books and the spreading of ideas.

The sixties witnessed the unprecedented success of Bakhtin's books. They changed the vocabulary of humanities and the mode of thinking in the generation of so-called Thaw. Bakhtin became one of the most influential figures of the sixties and greatly stimulated the emergence of the new trend known as culturology.

Bakhtin's Rabelais was a special success. This text can be read on different levels and interpreted in many ways. Its content combines such genres as literary criticism, the history of culture, and philosophy. The readers of the sixties paid special attention to Bakhtin's vision of popular culture with its central image of carnival and were especially sensitive and receptive for the concept of Laughing Renaissance as a spiritual twin of Thaw which had Marxist roots, not Bakhtin's. Thanks to the complexity of the text's possible interpretation, Bakhtin was mistakenly considered as an ideologist of Thaw, and his Rabelais – as an intellectual product of this historical moment full of optimism, great expectations and hopes. Bakhtin was read by the generation of the 1960s in accordance with its mentality, its pursuit of a new form of "Socialism with human face" when left and even Marxist ideas dominated in the non-conformist discourse. But all of that had little in common with authentic Bakhtin who could share neither this philosophical worldview nor the illusions of the 1960s. The view of laughter as a kind of social therapy and as a means of emancipation in society was far from Bakhtin's. He fully realized the demonic nature of carnival and saw it as his ambivalent ally from hell hostile to every kind of ideocracy. His readers who had invented Renaissance as a prototype of their time and the first Thaw in history misunderstood the inner intentions of Bakhtin himself. But doing this quite unconsciously, they gave the first and triumphant life for the outstanding scientific and philosophical text on Rabelais written by the person of a damaged life from the past.

Keywords: history of reading, Bakhtin, Pinsky, Renaissance, mentality, Thaw, popular culture, Soviet living world.

Матеріал надійшов 12.03.2021

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)